

आहार्यभिनयः

टिप्पणी

भारतीय अभिनयपरम्परायां अभिनयः ‘प्रकृति’ त्यक्त्वा ‘प्रभावम्’ स्वीकुर्वति इति उक्तं भवति तथा च वस्तुतः एषा प्रक्रिया केवलं अभिनयद्वारा एव सम्पन्नं भवति यतोहि यदा वयं नाटके पात्रस्य भूमिकां निर्वहामः तदा वयं केवलं स्वस्य शारीरिकक्रियाकलापस्य उपयोगं कुर्मः तथा च भाषणम् न केवलमेतत्, अपितु अद्यत्वे अपि वयं अभिनयकाले तस्य पात्रानुसारं वेषभूषणं अलङ्कारं च उपयुज्महे। अनेन वयं समग्ररूपेण चरित्रं स्वस्य उपरि आरोपयामः। अस्मिन् अध्याये आचार्य-अभिनयस्य विषये चर्चा करिष्यामः, आचार्यभारतेन व्याख्यातानां अस्माकं नाट्यशास्त्रे चतुः प्रकारेषु अभिनय-विधिषु आहार्य-अभिनयस्य मुख्याः विधयः के के सन्ति इति विस्तरेण ज्ञास्यामः।

अद्यत्वे अपि वयं नाटकानां प्रस्तुत्यर्थं ‘मञ्चपृष्ठकार्यम्’ इति विषये प्रमुखं बलं दद्मः। वेषभूषा, सेट्, प्रोप्स्, मेकअप इत्यादयः शब्दाः अधुना नाट्यक्षेत्रे सामान्याः सन्ति। परन्तु अस्माकं भारतीयनाट्यपरम्परायां मञ्चपृष्ठकार्यम् अपि अभिनयस्य एकं रूपं मन्यते। यदि वयं नाट्यशास्त्रे वर्णितं ‘अहार्य अभिनयं’ सम्यक् पश्यामः तर्हि एतत् स्वयमेव स्पष्टं भवति। एतानि मनसि कृत्वा अहार्य अभिनयस्य चर्चा करिष्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- आहार्यभिनयस्य परिचयं जानन्ति;
- आहार्यभिनयस्य मुख्यविधयः जानन्ति;
- पुष्टरचनस्य विषये ज्ञात्वा पुष्टरचनं सृजितुं समर्थः;

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

- अलंकरणस्य भिन्नविधिं ज्ञात्वा अलंकरणं निर्मातुं समर्थः;
- अङ्गरचनस्य विषये जानन्ति तथा च संयुक्तवर्णानां प्रयोगं कर्तुं समर्थाः;
- सजीवस्य विषये जानन्ति सजीवं सृजितुं समर्थाः च; तथा
- नाटकस्य प्रदर्शने आहार्याभिनयस्य महत्त्वं अवगच्छन्ति।

3.1 आहार्याभिनयस्य सामान्यपरिचयः

यथा वयं पूर्वं चर्चा कृतवन्तः, आहार्याभिनयस्य अर्थः अस्ति यत् अभिनयविधिः यस्मिन् अभिनेता पर्दापृष्ठे नाटकीयप्रदर्शनस्य सज्जतां करोति। आचार्यभरतेन स्वस्य ग्रन्थे- नाट्यशास्त्रे, आङ्गिका-वाचिका-विधानस्य अनन्तरम् आहार्याभिनयस्य विषये विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। सः नाटकस्य सफलतायै तस्य आवश्यकतां स्वीकुर्वति। आहार्याभिनयं नेपथ्यकर्म इति च उच्यते।

आहार्याभिनयः' इति नाट्यशास्त्रे त्रयोविंशतितमे अध्याये चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् अभिनये वेषभूषणं, अलङ्कारकार्यं च क्रियते। नाट्यप्रदर्शनानां अलङ्कारार्थमपि प्रायः आहार्याभिनयः प्रयुज्यते। आचार्य भरतेन आहार्याभिनयस्य अन्तर्गतं नेपथ्यकर्मस्य चत्वारि विधयः व्याख्याताः सन्ति।

1. **पुष्टरचना** - यस्य अर्थः नाटके प्रयोक्तुं आदर्शवस्तूनि निर्मातुं। अस्य अन्तर्गतं नाट्यसामग्रीनिर्माणविधिं व्याख्यायते।
2. **अलंकरणम्** - यस्य अर्थः नटस्य अलङ्कारः। अस्य अन्तर्गतं सः नटस्य चरित्रानुसारं धारितानां आभूषण-मालानां, वस्त्राणां च चर्चा करोति।
3. **अङ्गरचना** - यस्मिन् नटस्य शरीरं चित्रितम्।
4. **संजीव** - संजीव इत्यस्य अर्थः मञ्चे जीवानां प्रवेशविषये। यदि अद्यत्वे सन्दर्भे आहार्याभिनयस्य चर्चा कुर्मः तर्हि वर्तमाननाट्यगृहे मञ्चपृष्ठस्य सम्पूर्णं कार्यकरणं तस्याधीनं भवति। अद्यत्वे अपि वयं पश्यामः यत् यदा कदापि मञ्चे नाटकं प्रस्तुतं कर्तव्यं भवति तदा पूर्वाभ्यासप्रक्रियायां मञ्चसज्जता भवति, तदा एव नाटकं मञ्चनार्थं सज्जं भवितुम् अर्हति, तस्य वेषस्य, शृंगारस्य प्रक्रियायाः माध्यमेन गन्तव्यं भवति। आहार्याभिनयस्य प्रक्रिया न केवलं नाटकस्य अलङ्कारं शोभनार्थं च क्रियते, अपितु तस्य स्वकीयं महत्त्वमपि अस्ति। आहार्याभिनयेन वयं पात्रस्य विषये सूचनां केवलं दृष्ट्वा एव प्राप्नुमः। यदि अभिज्ञानशकुन्तलमे राजा दुष्यन्तस्य प्रवेशचरणं तर्हि, नाटके प्रयुक्तानि वस्तूनि पुष्टरचनानुसारं निर्मिताः भविष्यन्ति। राजा दुष्यन्तपात्रेण धारितः वेषः अन्येभ्यः पात्रेभ्यः भिन्नः भविष्यति, राजानः अनुरूपः च भविष्यति।

पाठप्रश्नाः 3.1

1. आहार्याभिनयेन किं अवगच्छसि?
2. नाट्यशास्त्रस्य कस्मिन् अध्याये आहार्याभिनयस्य चर्चा कृता अस्ति?
3. मञ्चपृष्ठस्य के विधयः सन्ति?
4. पुस्तरचनम् किम्?
5. संजीवः किम्?

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

3.2 पुस्तरचना

आहार्याभिनये प्रथमं महत्त्वपूर्णं च वस्तु पुष्टम्। एषः विधिः येन मञ्चे दृश्यं प्रस्तुतं भवति। प्रतीक-सदृशानि आदर्शानि कृत्वा नाटकस्य विषयाः यथार्थतया प्रदर्शिताः भवन्ति। एकप्रकारेण एषः विधिः मञ्चे वस्तुनः वास्तविकरूपेण तस्य उपयोगस्य युक्तिः अस्ति। पुष्टार्थः किमपि वस्तुनः प्रतीकात्मकसृष्टिः इति स्पष्टम्। अस्य पुस्तस्य रचना अन्तर्गतं आचार्य भरतेन मञ्चे नाटककाले प्रयुक्तानां वस्तूनाम् यथा पर्वत-वाहन-विमान-कवच-आदि-निर्माण-विधयः व्याख्याताः सन्ति। आचार्य-भरतेन एतानि निर्माण-विधयः त्रयः प्रकाराः-

1. संधिमः

सन्धिमः इत्यर्थः बद्धः वा संयोगः वा। एतेन विषयान् बद्ध्वा संयोजयित्वा वा वस्तु निर्मीयते। यदि कश्चित् वस्तु चर्म वा पटेन वा निर्मितं तर्हि सन्धिम इति मन्तव्यम्। अनेन विधिना निर्मितानाम् अनेकानां यन्त्राणां उल्लेखः अस्ति नाट्यशास्त्रे यथा बर्चस्य वल्कलस्य, पटस्य, चर्मस्य, लोहस्य, वेणुपत्रस्य च पदार्थाः निर्मातुं शक्यन्ते। एतैः सह प्रासादः, दुर्गः, वाहनः, रथः, गजः, अश्वः इत्यादीनि वस्तूनि मञ्चे प्रस्तुतुं शक्यन्ते इति आचार्यभरतः।

2. व्याजिमः

यन्त्रद्वारा निर्मिताः वस्तूनि व्याजिमा इति उच्यन्ते। एतेन मञ्चे रथविमानवाहनयोः कृत्रिमगतिः दातुं शक्यते। अभिनवगुप्तपदस्य मते एते पदार्थाः सूत्रस्य साहाय्येन आगत्य आगत्य गच्छन्ति स्म। एकप्रकारेण पदार्थानां प्रयोगं कृत्वा एतेन पुस्तविधिना वस्तूनि प्रयुक्तानि आसन्।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

3. वेष्टिमः

एषः पुष्टविधिः यस्मिन् पटेन आवृत्य वेष्टनेन वा भवति। एतेभ्यः वस्तुनिर्माणप्रक्रियाभ्यः अनुमानं कर्तुं शक्यते यत् संस्कृतनाट्यप्रदर्शनार्थं प्रयुक्ताः नाट्यप्रपञ्चाः कथं निर्मिताः स्यात्। संस्कृतनाट्यशास्त्रे एषा पद्धतिः शंखानि, वाहनानि, विमानानि, गजानि च मञ्चे आनेतुं प्रयुक्तानि आसन्। तथा च छत्रमुकुट इन्द्रधनुषादिकं राजा, कष्टासनमुण्डासनमयुरासनप्रयुक्ताः मन्त्रिणः इत्यादयः नाटकस्य विविधाः पात्राणि निर्मिताः। आहार्यभिनयस्य एतत् प्राकृतिकं पुस्तारचनम् नाट्यप्रयोगस्य यथार्थरूपं दातुं अधिकं सहायकम् आसीत्।

पाठगत-प्रश्नाः 3.2

1. पुस्तारचनस्य कति विधिः?
2. सन्धिमपुस्तारचना इति किम्?
3. व्याजिमपुस्तारचना इति किम्?
4. वेष्टिमपुस्तारचना इति किम्?

3.3 अलंकरणम्

आध्या अभिनये अलङ्कारस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। पुस्तारचनानन्तरं आचार्य भरतः नटैः धरितानां शरीरालङ्कारानाम् चर्चा करोति। अस्य अलङ्कारस्य अधः सः माला-आभूषण-वेष-विषये चर्चा करोति।

1. माला

आचार्यभरतस्य कथनमस्ति यत् पुष्पमालाः अपि पञ्चविधाः भवन्ति- वेष्टिमः, विततः, संघात्यः, ग्रन्थिमः, प्रलम्बितं च। हरितपत्राणि पुष्पाणि च वेष्टिममालिकायां प्रवणाः भवन्ति। विततमाले पुष्पमालाः प्रसृताः तिष्ठन्ति। सङ्घट्टये पुष्पदण्डाः सूत्ररूपेण विण्यन्ते। ग्रन्थिमायाम् केवलं पुष्पाणि तारितानि प्रलम्बिता माला दीर्घा लम्बितानि च।

2. अलङ्काराः

आचार्य भारतेन नाट्यप्रदर्शनसमये नटैः धरितानां आभूषणानाम् अपि धारणविधि वर्गीकृतम्-

1. आबेध्यः- ये अलङ्काराः शरीरस्य कस्यापि भागस्य भेदनेन धारयितुं शक्यन्ते। यथा कर्णवल्लयः नासिकाभूषणं च अस्याधः आगमिष्यन्ति।

2. **बन्धनीयः**— शरीरस्य कस्मिन् अपि अङ्गे बद्ध्वा धारितानि आभूषणम्। जैसे- केयूर, कर्दनी इत्यादिनः।

3. प्रक्षेप्य

आभूषणं यत् उद्धृत्य धारयितुं शक्यते। यथा नुपुरः, अंगूठी इत्यादिनः।

4. आरोप्य-

ये अलङ्काराः आरोपयितुं शक्यन्ते। यथा- हेमसूत्रम्, मणिमाला इत्यादिनः।

एतेषां अलङ्कारानाम् वर्गीकरणं कृत्वा आचार्यभरतः तेषां रुचिः, स्थितिः, जातिः च अनुरूपं स्त्रीपुरुषाणां धारणस्य विषये अपि कथयति यत् केषां अलङ्काराः शरीरस्य केषु भागेषु देवराजस्त्रीभिः धारणीयम् इति। सः विस्तरेण चर्चा करोति अपि च कथयति यत् नाटकस्य प्रदर्शने नटः गुरु-आभूषणं वा अलङ्कारं वा न प्रयोक्तव्यः यतः तया अभिनेत्रे वा अभिनेत्रे वा प्रदर्शने श्रान्तः भवितुम् अर्हति, तेषां शरीरं स्वेदं कर्तुं आरभते। मूर्च्छा अपि भवेत्। एतादृशाः पात्राः ये मनुष्याः सन्ति ते स्वदेशकालानुगुणं स्वभावप्रयत्नानुसारं आभूषणं धारयेयुः।

पुरुषपात्राणां कृते आभूषणम्

आचार्यभरतेन पुरुषपात्राणां धारितानां आभूषणानाम् विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् शिरसि चूडामणिः, कर्णयोः कुण्डलः, कण्ठे मुक्तावली, हरकः, सूत्रकं च, अङ्गुलीवलयः, बाहुस्य ऊर्ध्वभागे केयूरः, अङ्गदः च, वक्षःस्थले मौक्तिकतारं, हारं, सूत्रकं च अन्तर्भवति। एते अलङ्काराः देवताभिः धारणीयाः वा प्रमुखपुरुषपात्रैः। एतेषां अलङ्कारानाम् धारणेन एव प्रेक्षकाः पात्रस्य विषये बहु सूचनां प्राप्नुवन्ति।

स्त्रीपात्राणां कृते आभूषणम्

स्त्रीपात्राणां कृते प्रयुक्तानां आभूषणानाम् विस्तृतसूची नाट्यशास्त्रेषु अपि उपलभ्यते यथा- शिरसि शिखापाशः, ललाटे शिखाव्यालः, पिण्डीपत्रः, मकरिका, चूडामणिः, वेनिगुच्छः, कर्णयोः तिलकः, कर्णिका, कुण्डलः, कर्णफूलः च, नेत्रेषु काजलः, अधरे वर्णः कण्ठे मुक्तामाला रत्नसूत्रमाला। एवं प्रकारेण आचार्यभरतेन स्त्रियाः कृते बहवः अलङ्काराः चर्चा कृताः सन्ति। एते सर्वे अलङ्काराः प्रवृत्तिं मनसि कृत्वा निर्णयः कृतः अस्ति। एतानि आभूषणानि केवलं भावनां रुचिं च मनसि कृत्वा एव प्रयोक्तव्यानि इति अपि वदन्ति।

वेशविन्यासः

वेशः कथं पात्रानुरूपः भवेत् इति विषये आचार्यभरतः कथयति यत् पात्रस्य वेशः पात्रस्य वेषस्य अनुरूपं स्थापनीयम् इति। यक्ष-नाग-अप्सरा-ऋषि-देवकन्या-गन्धर्व-रक्षसा-असुर-वानर-आदिभिः अनेकैः उदाहरणैः अपि एतत् व्याख्यायते तथा च मानवस्त्रीणां वेषभूषाः, तेषां वस्त्रं, आभूषणं,

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

केशविन्यासः, आचार्यभरतः अपि एतस्य चर्चा करोति। वेषभूषाणां चर्चा कुर्वन् आचार्यभरतः अवन्ति-गौड-आभिर-पूर्वा-त्तर-दक्षिणप्रदेशस्य महिलानां वेषभूषाणां विषये भिन्न-भिन्न-देश-काल-अनुसारं चर्चा करोति तथा च तेषां वेषभूषाः शोक-विरह-सदृशे अवस्थायां कथं भवेयुः इति अपि कथयति।

विन्यासः

नाटके सर्वे पात्राणि विन्यासभेदात् परस्परं भिन्नाः सन्ति । सी), गन्धर्व, दिव्यस्त्रीणां शिरसि मुक्तकेशाः बद्धाः भवेयुः इति आचार्य भरतः वदति। यक्षिणी अप्सराभरणानि रत्नानि युक्तानि भवेयुः।

पाठगत-प्रश्नाः 3.3

1. अलङ्कारस्य अन्तर्गतं केषां विषयाणां चर्चा भवति?
2. कति प्रकारस्य पुष्पमालानां चर्चा कृता अस्ति?
3. अलङ्कारधारणस्य के विधयः सन्ति?
4. प्राक्षेप्यभूषणैः किम् अभिप्रेतम्?

3.4 अङ्गरचनाम्

आहार्यविधाने अङ्गराचनस्य महत्त्वम् अतीव अस्ति। अङ्गरचनाम् अपि अद्यतनभाषायां रूपसज्जा इति वक्तुं शक्नुमः। आचार्यभरतस्य कथनमस्ति यत् सर्वप्रथमं निर्देशकः नटानां शरीराङ्गं समुचितवर्णैः रङ्गयेत् ततः ते पात्रस्य स्वरूपानुसारं तेषां कार्यस्य च अनुरूपं रङ्गं कुर्यात्। अत्र आचार्य भरतः वर्णानां विषये अपि कथयति। सः नटस्य शरीरं श्वेत-कृष्ण-पीत-रक्त-चतुर्भिः प्राकृतिक-वर्णैः चित्रयितुं निर्देशं ददाति। अस्मिन् विषये सः समष्टिवर्णानां प्रयोगस्य विषये अपि कथयति। समासवर्णाः तादृशवर्णाः इत्यर्थः ये द्वयोः वर्णयोः मिश्रणेन निर्मिताः भवन्ति। एवं प्रकारेण नटस्य भूमिका, वयः, देशः, जातिः च स्वरूपानुसारं प्राकृतिकैः संयुक्तवर्णैः च वर्णः करणीयः इति वदन्ति। तस्य मते अङ्गरचनाद्वारा एव नटः परकाये प्रविशति। यदा कश्चन नटः पात्रस्य व्यञ्जनानि, आचरणं, विचाराणि, कर्माणि च अनुसृत्य वेष्टैः वर्णैः च स्वस्य शरीरस्य चित्रणं करोति तदा वस्तुतः सः एव पात्रः भवति।

वर्णम्

आचार्य भरतेन वर्णानाम् अत्यन्तं वैज्ञानिकं वर्णनं प्रस्तुतम् अस्ति। तस्य मते मुख्यवर्णाः चत्वारः सन्ति-

टिप्पणी

1. श्वेतः (उज्ज्वलः), 2- पीतः, 3- नीलः तथा 4- रक्तम्।

एतेषां चतुर्णां वर्णानां संयोगेन अन्ये वर्णाः निर्मिताः - .

- पाण्डुः श्वेतपीतमिश्रेण सह।
- श्वेतनीलयोः मिश्रणात् कपोतः।
- श्वेत-रक्त-मिश्रित-कमलः।
- पीतनीलयोः मिश्रणेन सह हरितवर्णः।
- नीललोहितमिश्रेण सह काशायः।
- पीत-रक्तयोः मिश्रणं कृत्वा गौरम्।

नाट्यशास्त्रानुसारं अनेकवर्णानां मिश्रणेन अन्यवर्णाः अपि कर्तुं शक्यन्ते। एतां विधिं मनसि कृत्वा भूमिकानुसारं नटस्य शरीरस्य चित्रणं करणीयम्।

एवं प्रकारेण वर्णयोजनां व्याख्यानं कृत्वा आचार्यभरतोऽपि नानावर्णवर्णनार्थं वर्णानाम् योजनां करोति। यथा ख कमलः, कृष्णं च गौरवर्णं च राज्ञः, शगौरवर्णः सुखिनः कृते, शकृष्णः दुष्टस्य कृते, शसिताश तपस्विनः कृते। पात्रस्य मनोभावं मनसि कृत्वा पात्रस्य शरीररचना चरित्रं च निधिरित्यितव्यम् इति अपि वदति।

श्मश्रुकर्मः

पात्राणां शरीरं चित्रयित्वा श्मश्रुकर्मः अपि तेषां देशवयो, अवस्थानुसारं स्थापनीयम्। तेषां चत्वारि रूपाणि च कथयति-

1. शुद्धा

दाढ्ये केशाः नास्ति शुचिश्च तिष्ठति। ब्रह्मचारी, वनप्रस्थी, मानस्वी, पुरोहित इत्यादि पात्राणां कृते शम्श्रूः एवं प्रयोक्तव्यः।

2. विचित्रः

सुसंरक्षितः श्मश्रूः विचित्रः। अयं प्रकारः श्मश्रूः क्षूरेण वा क्षुरेण वा सम्यक् आकारं आनयित्वा आकर्षकः भवति। नृपराजकुमाराणां राजपुरुषाणां प्रसाधनप्रवणजनानाम् अपि तथैव श्मश्रूः व्यवस्था कर्तव्या।

3. श्यामः

केचन वर्धिताः श्मश्रूः। व्रतदृढप्रतिशोधप्रवणानां, तपस्विनां, व्रतीनां च पात्राणां कृते 'श्यामशम्श्रू' पालितव्यम्।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

4. रोमशः

सघनवृद्ध श्मश्रु। ऋषिः, तपस्वी, दीर्घोपवासः इत्यादयः पात्राणां कृते रोमशश्मश्रुः प्रयोक्तव्यः।

वेषः

भिन्न-भिन्न-पात्राणां परिस्थित्यानुसारं वेषः भवति। आचार्य भरतेन मुख्यतया त्रयः प्रकाराः विभक्ताः-

1) शुद्धः, 2) विचित्रः, तथा 3) मालिनः। मन्दिरगमनसमये, शुभकार्यसमये, कस्यापि विशेषे तिथौ, विवाहसमये, स्त्रीपुरुषाणां वेषः 'शुद्धः' भवेत्। उच्चकुलीनपात्रेषु अपि अस्य वर्गस्य वेषः भवितुमर्हति। ये देवाः, राक्षसाः, यक्षाः, गन्धर्वाः, नागाः, राक्षसाः, नृपाः, ये च कामप्रवृत्तयः 'विचित्रवेषम्' इति धारयेयुः। तथा श्रान्तपात्रस्य, पथिकस्य, क्लेशपरिवृतस्य च पात्रस्य वेषः शमालिनः इति ।

मुकुटः

अस्मिन् एव क्रमे देवराजानां धारितानां मुकुटानां त्रिविधा अपि चर्चा करोति (१) पार्श्वगतः, (२) मस्तकी, (३) किरिट् च। भिन्न-भिन्न-वर्णानुसारेण मुकुटस्य प्रयोगस्य विषये कथयन्ति। सामान्यतः देवगन्धर्वयक्षनागराक्षसासामान्यदेवतानां मुकुटाः 'पार्श्वगत' रूपाः भवेयुः। 'किरिट्' देवेषु श्रेष्ठानां कृते 'मस्तकी' मुकुटं मध्यमप्रकृत्यदेवानां कृते प्रयोक्तव्यम्। राजमुकुटं 'मस्तकी' भवेत् । अपि च विद्याधर-सिद्ध-चरण-गन्धर्व-पञ्जरेभ्यः 'ग्रथित् मुकुट' योजना कर्तव्या।

केशविन्यासः

आचार्यभारतः अपि शरीरसंरचनायाः अधः भिन्न-भिन्न-पात्राणां केशविन्यासस्य अत्यन्तं सूक्ष्मतया वर्णनं करोति। तस्य मते राक्षसाः, राक्षसाः, राक्षसाः च श्यामकेशैः, हरितश्मश्रुभिः च मुकुटमुखाः भवेयुः। पिशाचः उन्मत्तः, भूतः, साधुः, व्रतेषु न लप्यमानस्य च दीर्घाः विच्छिन्नाः केशाः भवेयुः। तथा बौद्ध भिक्षु, जैन भिक्षु, श्रोत्रिय ब्राह्मण, परिव्रजक तथा यज्ञ दीक्षित व्यक्ति के शिरसा मुण्डित रखे। एवं प्रकारेण केशशैल्याः अर्थानुसारं वयः, जातिः इत्यादिनुसारं भिन्न-भिन्न-स्थित्यानुसारं योजना करणीयम्।

संजीवः

संजीवः मञ्चं प्रविशन्तः पशवः इत्यर्थः। आचार्यभरतेन संजीवस्य अधीनं मञ्चे एतेषां पशूनां उपस्थितेः नियमाः व्याख्याताः। एतदर्थं तेन संजीवस्य त्रिविधं वर्णनं कृतम्- चतुष्पादः, द्विपदः, अपदा च। लघु-सरल-जीवाः मञ्चे आनेतुं शक्यन्ते किन्तु सिंह-व्याघ्र-सर्प इत्यादयः विशालाः शिकारी-पशवः मञ्चे आनेतुं न शक्यन्ते। एतादृशे सति तान् कृत्रिमरूपेण मञ्चे आनेतुं शक्यन्ते।

पट्टी-घटीरचना

आचार्यभारतः कथयति यत् संजीवस्य अधीनं पट्टीघटी इत्यस्य उपयोगः अपि कर्तुं शक्यते। एकप्रकारस्य आवरणमिव। तत्धारणेन तस्य प्राणिनः गतिम् अनुसृत्य च नटः कस्यापि प्राणिनः रूपं प्रदर्शयितुं शक्नोति। अस्याः पट्टीघटीकरणविधिं व्याख्यायमानः तस्य परिमाणं द्वात्रिंशत्

अङ्गुली भवेत् इति। भृङ्गविलयनेन पटं प्रक्षाल्य तत् निर्मातव्यम्। भस्ममृत्तिकां वा धानतृणं वा आर्द्रभृङ्गरसेन वा भृङ्गस्य छिलकेन वा तस्य द्रावणेन वा मिश्रयित्वा ततः भृङ्गरसेन सितवस्त्रैः आच्छादयित्वा शमुखाः करणीयाः। यस्मिन् काष्ठसेबस्य छिलकाद् निर्मितं 'पट्टी' न अतिस्थूलं, न अतिकृशं न अतिमृदुं कुर्यात्। अग्नौ सूर्यप्रकाशे वा शुष्कमेतत् स्थाने छिद्रं कारयेत्। एतानि छिद्राणि तीक्ष्णेन साधनेन कृत्वा अर्धभागे विभज्यन्ते। एवं भारतः मुखनिर्मितस्य 'पति' निर्माणं व्याख्यायते।

अन्यसाधनानाम् उपयोगः

नाटकस्य प्रदर्शने पात्राणां प्रयोगाय यत् उपकरणं प्रयुक्तं तत् नाटकस्य आवश्यकतानुसारं करणीयम्। एतानि उपकरणानि कुतः प्राप्यन्ते? तस्यैव समीपं गत्वा तस्य निर्माणं कुर्यात् यतः तस्य व्यक्तिस्य तस्य उपकरणस्य विषये विशेषज्ञानम् अस्ति। यस्य कलाविशेषेण तत् वस्तु करोति तस्य परिमाणस्य सर्वलक्षणस्य च ज्ञानं भवति।

आचार्यभारत इत्यपि कथयति यत् नाट्यसामग्रीणां बृहत्, लोहस्य वा काष्ठस्य वा निर्मितस्य, गुरुत्वस्य च वस्तूनाम् निर्माणं न कर्तव्यं यतः तेषां भारस्य कारणात् कलाकारानां बहु परिश्रमः करणीयः भवेत्। भिन्नरूपलक्षणयुक्तानि वस्तुनि लोके सन्ति, तेषां प्रतिकृतयः नाटके प्रयोक्तव्याः। यद्यपि प्रायः नाट्यप्रदर्शनेषु प्रासादाः, गृहाणि, वाहनानि च प्रयुज्यन्ते तथापि तेषां सटीकरूपं मञ्चे पुनः सृजितुं न शक्यते। अस्य कृते आचार्य भारत लोकः नाट्यधर्मी च युक्तिं कथयन्ति। नाटके प्रयुक्तेषु उपकरणेषु केचन उपकरणानि लोकप्रयोगस्य भवेयुः, केचन उपकरणानि नाट्यप्रयोगस्य भवेयुः। यदि कश्चित् वाद्यः स्वभावरूपेण प्रयुक्तः तदा तत् लोकधर्मः भवति तथा च यदा तस्य वाद्यस्य वा तस्य परिवर्तितरूपस्य वा भावना नाट्यप्रदर्शने प्रयुक्ता तदा नाट्यधर्मः इति कथ्यते। आचार्यभारतः व्याख्यायते यत् नाट्यमञ्चने उपयोगिनो वाद्ययन्त्राणि लोहादिधातुभिः न भवितव्यानि यतः यदि एतैः धातुभिः निर्मिताः सन्ति तर्हि ते गुरुः भविष्यन्ति अतः कलाकारानां बहु परिश्रमस्य आवश्यकता भविष्यति। अतः नाटके उपयोगिनो वाद्ययन्त्राणि लाहस्य, काष्ठस्य, चर्मस्य, पटस्य, बर्चस्य वल्कस्य वा वेणुदण्डस्य वा उपयोगेन लघु करणीयम् येन अभिनेतारः मञ्चे सहजतया तेषां प्रयोगं कर्तुं शक्नुवन्ति। नाट्यगृहे कवच-सैनिक-पर्वत-प्रासाद-मन्दिर-अश्व-गज-रथ-विमान-गृहयोः प्रयोगात् पूर्वं तेषां समुचितं आकारं वेणुतः सज्जीकृत्य ततः रङ्गिण-वस्तूनाम् आच्छादयित्वा मूल-आकारं दत्त्वा मञ्चे प्रयोगः करणीयः तथा नाटके प्रयुक्तानि शस्त्राणि अपि तृणैः वेणुखण्डैः वा निर्माय एतानि वस्तूनि लाह-स्टार्च-युक्तानि कृत्वा प्रदर्शितानि भवेयुः। अनेकवस्तूनाम् प्रतिकृतयः सज्जीकृत्य नाटके प्रयोक्तव्याः।

3.5 नाट्ये आहार्यभिनयस्य महत्त्वम्

नाटकस्य प्रस्तुतौ आध्या अभिनयस्य विशेषं योगदानम् अस्ति। नटः पृष्ठभूमितः मञ्चे दृश्यमानः, विविधपात्राणां स्वभावं तेषां शोकावस्थां च अनुसृत्य वेषं कृत्वा चित्रितः भवति, यदा सः स्वस्य शारीरिकवाचिकनाट्येन सह प्रदर्शनं करोति तदा प्रेक्षकाः पात्रस्य स्वरूपं पश्यन्ति। अनेन एव

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

अभिनयभेदेन एव नटः वस्तुतः अज्ञातं प्रविशति। यथा आत्मा एकं शरीरं त्यक्त्वा अन्यं प्रविशति। पर्दापृष्ठे अभिनयेन सः स्वस्य व्यक्तिगतभावनाः त्यक्त्वा पात्रस्य भावनां आत्मसातुं समर्थः भवति। एतत् श्रमसाध्यं कार्यम् अस्ति।

अध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् आचार्यभारतेन स्वस्य समकालीननाट्यस्य सन्दर्भे आहार्य अभिनयस्य अधीनं अभिनयस्य पद्धतीनां चर्चा कृता अस्ति, एतत् स्पष्टं भवति यत् अभिनेता केवलं शारीरिक-वाचिक-अभिनयेन एव पात्रस्य पूर्णतया परिवर्तनं कर्तुं न शक्नोति। कर्तुं शक्नोति। एतदर्थं पात्रानुसारेण वेषभूषा-आभूषण-केश-अलंकार-शरीर-रचना-नाट्य-यन्त्राणां माध्यमेन भिन्न-भिन्न-प्रकारेण वस्तु-रूपं सज्जीकृत्य तेषां प्रयोगमपि आवश्यकम्। आचार्यभारतः पुस्तकस्य रचनायाः अन्तर्गतं मञ्चे प्रदर्शनीयानां वस्तूनाम् विस्तरेण चर्चा कृत्वा तानि वस्तूनि निर्मातुं नियमद्वयं लक्षधर्मी, नाट्यधर्मी च व्याख्यायते। यदि वयं समग्ररूपेण पश्यामः तर्हि अभिनेत्रे पात्रस्य स्वरूपस्य प्रत्यारोपणस्य मुख्यं कार्यं अभिनयेन एव भवति। यतः नाट्यप्रदर्शनं श्रव्यदृश्यमाध्यमेषु प्रेक्षकाणां पुरतः आगच्छति। एतादृशे परिस्थितौ नटः पात्रानुसारं दृश्यते इति अतीव महत्त्वपूर्णम्। एतादृशे सति अभिनयद्वारा एव नटः पात्रस्य रूपं स्वयमेव आरोपयति तथा च तानि सर्वाणि वस्तूनि ये मञ्चे स्वस्य मूलरूपेण उपयोक्तुं न शक्यन्ते। नाट्यप्रस्तोत्रस्य कृते तेषां प्रयोगस्य विविधाः पद्धतयः ज्ञातुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

पाठगत-प्रश्नाः 3.4

1. वर्णाः कति प्रकाराः सन्ति?
2. 'श्मश्रुकर्मः' कति प्रकाराः सन्ति?
3. वेषस्य त्रयः प्रकाराः के सन्ति?
4. मुकुटस्य प्रकारान् वदतु?
5. पटि-घटिः किम्?

किं त्वया ज्ञातम्

- 'आहार्यः अभिनयः' इति नाट्यशास्त्रस्य त्रयोविंशतितमे अध्याये चर्चा कृता अस्ति। अस्मिन् कर्मणि वेषभूषणं, अलङ्कारकार्यं च क्रियते। नाट्यप्रदर्शनानां अलङ्कारार्थमपि प्रायः आहार्यः अभिनयः प्रयुज्यते।
- आचार्य भारतेन आहार्य अभिनयस्य अन्तर्गतं नेपथ्यकर्मस्य चत्वारि विधयः - पुष्टः, अलंकारः, अङ्ग्राचनः, संजीवः च व्याख्याताः सन्ति।
- अस्य पुस्तारचनस्य रचनायाः अन्तर्गतं आचार्येन मञ्चे नाटककाले प्रयुक्तानि वस्तूनि यथा पर्वताः, वाहनानि, विमानानि, कवचानि, कवचानि इत्यादीनि विधानानि व्याख्यातानि सन्ति।

टिप्पणी

- आचार्य भरतः नटैः शरीरे धारितानां अलङ्कारानाम् चर्चा करोति। अस्य अलङ्कारस्य अधः सः माला-आभूषण-वेष-विषये चर्चा करोति।
- पात्रस्य वेषः पात्रस्य वेषस्य अनुरूपं भवितव्यम्। यक्ष-नाग-अप्सरा-ऋषि-देवकन्या-गन्धर्व-रक्षा-असुर-वानर-मानुष-स्त्रीणां वेष-वस्त्र-आभूषण-केश-शैली-आदि-बहुभिः विषयैः अपि एतत् व्याख्यायते।
- निर्देशकः अभिनेतानां शरीरस्य अङ्गं समुचितवर्णैः चित्रयति ततः पात्रस्य स्वभावेन तेषां कार्यानुसारं च परिधानं कुर्यात्। अत्र आचार्यभारतोऽपि वर्णानाम् विषये कथयति। सः नटस्य शरीरं श्वेत, कृष्ण, पीतं, रक्तं च चतुर्भिः प्राकृतिकवर्णैः चित्रयितुं निर्देशयति।
- भिन्न-भिन्न-पात्राणां परिस्थित्यानुसारं वेषः भवति। आचार्य भरतेन मुख्यतया त्रिधा विभक्तम् - (१) शुद्धः, (२) विचित्रः, (३) मलिनः च।
- संजीव इत्यर्थः मञ्चे प्रविशन्तः पशवः। आचार्यभरतेन संजीवस्य अधीनं मञ्चे एतेषां पशूनां उपस्थितेः नियमाः व्याख्याताः।

पाठांत-प्रश्नाः

व्यावहारिकपरीक्षाणां कृते आदर्शप्रश्नाः

1. पुस्तारचना इति किम्? उपलब्धयुद्धानुसारं शिक्षार्थीन विभिन्नप्रकारस्य पुस्तरचनस्य मध्ये पुस्तस्य प्रकारं चयनं कृत्वा स्वस्य पुष्टं निर्मातव्यम्।
2. अलङ्कारविषये कथयतु? शिक्षार्थीन समीपतः पुष्पसङ्ग्रहार्थं वेष्टिमं वा अन्यं वा माल्यं सृजयेत्।
3. अङ्गरचनस्य विषये कथयतु? संयुक्तवर्णानां माध्यमेन शिक्षार्थीन वर्णानाम् अनुसारं वर्णानाम् उपयोगं कुर्यात्।
4. संजीवः किम्? समीपे उपलब्धानां संसाधनानाम् उपयोगं कृत्वा स्वपसन्दनुसारं संजीवं कुर्वन्तु।

पाठप्रश्नानां उत्तराणि

3.1

1. अस्मिन् अभिनये वेषभूषणं, अलङ्कारकार्यं च क्रियते। नाट्यप्रदर्शनानां अलङ्कारार्थमपि प्रायः अहर्ष अभिनयः प्रयुज्यते।
2. 'आहार्यः अभिनयः' इति नाट्यशास्त्रे त्रयोविंशतितमे अध्याये चर्चा कृता अस्ति।
3. मञ्चपृष्ठस्य चत्वारः विधयः सन्ति - पुस्तरचनम्, अलङ्कारः, अङ्गरचना, संजीवः च।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

3.2

4. अस्याः पुस्तस्य रचनायाः अन्तर्गतं आचार्येण भरते मञ्चे नाटककाले प्रयुक्तानि वस्तूनि यथा पर्वताः, वाहनानि, विमानानि, कवचानि, कवचानि इत्यादयः अनेकानि विधानानि व्याख्यातानि सन्ति।

5. संजीवः मञ्चे जीवानां प्रवेशविधिं निर्दिशति।

3.2

1. पुष्टरचनस्य त्रयः विधिः - सन्धिमः, व्याजिमः, वेष्टिमः च।
2. सन्धिम इत्यर्थः बन्धनं वा संयोगं वा। एतेन विषयान् बद्ध्वा संयोजयित्वा वा वस्तु निर्मीयते।
3. यन्त्रद्वारा निर्मिताः वस्तूनि व्याजिम् इति उच्यन्ते। एतेन मञ्चे रथविमानवाहनयोः कृत्रिमगतिः दातुं शक्यते।
4. एषः पुष्टविधिः यस्मिन् पटेन आच्छादयित्वा वा वेष्टयित्वा वा प्रयुज्यते।

3.3

1. अस्य अलङ्कारस्य अधः माला, आभूषणं, वासः च चर्चा कृता अस्ति।
2. वेष्टिमं, विततं, संघात्यं, ग्रन्थिमं तथा प्रलम्बितम्।
3. अबेध्यं बन्धनीयं प्राक्षेप्यं च आरोप्यम्।
4. आभूषणं यत् उद्धृत्य धारयितुं शक्यते। यथा नुपुर, अंगूठी आदि।

3.4

1. श्वेतम् (उज्ज्वलम्), पीतं, नीलं, रक्तं च।
2. शुद्धं श्यामं विचित्रं रोमशं च
3. शुद्धविचित्रं मालिनां च
4. पार्श्वगतं मस्तकी किरिट् च।
5. एकप्रकारस्य आवरणम् अस्ति, यत् धारयित्वा तस्य प्राणिनः गतिम् अनुसृत्य च नटः तस्य प्राणिनः स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्नोति।